הצעה לזיהוי 'חריוני יונים' (מלכים ב, ו, כ"ה) כינבוט השדה

אמוץ דפני – החוג לביולוגיה אבולוציונית וסביבתית, הפקולטה למדעים, אוניברסיטת חיפה, חיפה – Amots.dafni@gmail.com

ברברה בק – המכון לשפות ותרבויות של הים התיכון והמזרח התיכון, המועצה הלאומית הספרדית למחקר, מדריד, ספרד –

Barbara Beock@ccch.csic.es

תמונת השער: פירות של ינבוט השדה, צילם נועם עביצל ©

פורסם: 14.11.2024

———————-

תקציר: בספר מלכים ב' מסופר: "וַיְהִי רָעָב גָּדוֹל בְּשֹׁמְרוֹן, וְהִנֵּה צָרִים עָלֶיהָ: עַד הֱיוֹת רֹאשׁ-חֲמוֹר בִּשְׁמֹנִים כֶּסֶף, וְרֹבַע הַקַּב חרי (דְּב-) יוֹנִים בַּחֲמִשָּׁה-כָסֶף" (מלכים ב', ו': כ"ה). בספרות הוצעו מיני הצמחים הבאים כ'חריוני יונים': חמצה תרבותית; נץ חלב מפושק; פקעון נאה; חרוב מצוי; צבעוני מונטנה וינבוט השדה. אנחנו מציעים את ינבוט השדה על סמך: השמות האכדיים, נתוני תפוצה, תכונות אקולוגיות ומורפולוגיות, אכילות והשימושיים הרפואיים של ינבוט השדה לאורך הדורות.

==========

מבוא

בספר מלכים (מלכים ב', ו':כ"ה) מסופר על המצור הכבד שהטיל מלך ארם, בן הדד, על שומרון וכתוצאה מכך: "וַיְהִי רָעָב גָּדוֹל בְּשֹׁמְרוֹן, וְהִנֵּה צָרִים עָלֶיהָ: עַד הֱיוֹת רֹאשׁ-חֲמוֹר בִּשְׁמֹנִים כֶּסֶף, וְרֹבַע הַקַּב חרי (דְּב-) יוֹנִים בַּחֲמִשָּׁה-כָסֶף", מה שמעיד על רעב כבד. היסטוריון אחד של הרפואה העתיקה העיר בנקודה זו: "אגב, אם יונים היו עפות מסביב ומטילות את צואתן בשומרון, היה זה יותר מזין לאכול את היונים מאשר את הפרשותיהן" (Rumor 2016:84). חוקר אחר, העוסק בצמחי התנ"ך תהה, באופן דומה: "אם הייתה

כמות מתאימה של צואת יונים, מדוע לא אכלו את היונים, הידועות כמעדן בחלקים של המזרח התיכון" Musselman 2012:52).

משמעות הביטוי 'חריוני יונים' הטרידה, משך הדורות, פרשנים רבים הן משלנו והן כאלו שאינם בני ברית. כבר במחצית השנייה של המאה הראשונה לספירה הבחינו במסורת בין 'קרי' ל'כתיב' עבור מלים לא ברורות או 'לא מכובדות' שהוחלפו במלים 'נקיות' או מפורשות יותר. וכך המלה 'חריונים' המופיעה במקרא פעם אחת בלבד הוחלפה במילה 'דביונים' שפירושה 'צואת יונים'. לפי רש"י – זבל הזב מן היונים. ובמקום אחר (רש"י על בבלי, מגילה כ״ה ב:ט״ו):" דביונים – הזב מן היונים שלא לפרש שהיו ישראל אוכלין גלליהן בשומרון". ובמילותיו של הרד"ק: "מה שזב מן היונים, והרי לשון נקייה יותר, כתוב הוא אומר מה שיוצא מחורי היונים.

ינבוט השדה הוא המין היחידי בסוג ינבוט אשר צורת גידולו היא בן-שיח ולא עץ; יצר 17 מיני הינבוט בעולם נפוצים באזור הטרופי והם עצים של סבנות ושולי יער טרופי. ינבוט המסקיטו הפך לעץ פולש השכיח ביותר בעולם בשטחים מופרעים. לינבוט תפרחות מאורכות (בתמונה מימין, צילם אורי שטיין ©) ופרח בעל 14 אבקנים[לשיטה רק עשרה]; ינבוט השדה הוא המין הכמעט יחידי אשר פיריו אינו מוארך "דמוי תרמיל") אלא פרי דמוי אגוזים או דמוי מספר כדורים מאוחים בלתי נפתחים. (צילם נועם עביצל ©).

ההצעות העיקריות לשימוש בחריוני יונים (= דביונים) הן:

1. חריוני היונים שימשו כתחליף למלח ובלשונו של יוסף בן -מתתיהו: "חרי-יונים שבא במקום מלח" (קדמוניות היהודים, 9.4.62).

2. דביונים – כחומר הסקה: "צואה הזב מהיונים, מדליקין האש לחסרון העצים בעבור המצור" (מצודת ציון). רד"ק מפרש: " כי מפני המצור לא היו יכולים לצאת מן העיר, כי לא היו להם עצים, והיו מבערים אש בצואת היונים". וכך גם ר' יונה אבן-ג'נאח: "וסבור אני שהיו צריכים לזה להסקה במקום עצים במצור". ברוך צ'יזיק העיר שהחריונים (בהנחה שהמדובר בצואת יונים) אינם מתאימים לצורך זה (צ'יזיק 1952:787).
3. אכלו את שארית הזרעים שלא עוכלו בצואת היונים. לפי הרלב"ג: "אשער מה היה השתמשותם ברעב בצואת היונים ומרוב, והיו היונים אוכלים מהם לשובע, הארץ היו גרגרי הזרעים נמצאים מאד בחוץ כי לא יכלו לעכל כל הכמות הזו, אוכלם מהם היו נמצאים מהזרעים ההם קצת בצואתם?."
4. משה הלד (Held 1965:396) מעיר ש:"רוב חוקרי התנ"ך המודרניים מניחים ששם של צמח אכיל חייב להיות חבוי ב"חריונים", וכך גם על פי הגדרת מילון העברית המקראית, דביונים – "צמח הנאכל בשעת הדחק" (קדרי 2006).

בספרות מופיעים שלושה טיעונים שנעזרו בהם כדי להחשיב מין צמח מסוים כחריונים:

א. פירוש שם הצמח הוא 'צואת יונים' או ששמו הוא דומה למילה 'חריונים'.

ב. צבעי הצמח או צורת אברי האגירה שלו דומים לצואת יונים.

ג. המדובר בצמח אכיל שמניחים שגדל בשומרון באותה תקופה.

בספרות הוצעו מיני הצמחים הבאים כ'חריוני יונים': חמצה תרבותית [חומוס] (*Cicer arienatum*); נץ חלב מפושק (*Ornithogalum umbellatum*); פקעון נאה (*Bunium elegans =Bunium paucifolium*), כאשר הכוונה היא לאסתום מצוי (*Astomaea seselifolia*); חרוב מצוי (*Ceratonia siliqua*); צבעוני מונטנה (*Tulipa montana*, שאינו מצוי בארץ) וינבוט השדה (*Prosopis farcta*). בעבודה זו בחנו את ההצעות האלו תוך כדי הסתמכות על נתונים אקולוגיים, עדויות לשוניות (בעיקר ממסופוטמיה), אכילות הצמח, תכונותיו המורפולוגיות, אופן הכנתו וכן השימושים הרפואיים, לאורך הדורות – כאמצעי עזר בזיהוי.

שיטות

במאמר זה סקרנו את ההצעות הקיימות בספרות לזיהוי 'חריוני יונים' מימי הביניים עד לספרות האחרונה. תחילה, בדקנו את הפרשנויות השונות מנקודת מבט פילולוגית. בשלב השני סקרנו את זיהוי הצמחים בזיקה לצמחיית ישראל. בשלב השלישי בחנו את ההצעות השונות לזיהוי 'חריוני יונים' מנקודת מבט בוטנית, רחבה ככל האפשר שכללה את ההיבטים הבאים: הזיהוי הטקסונומי, תכונות הצמח ושימושיו (אכילות, רעילות גודל וצורת אברי האגירה) וכן תפוצתו הגיאוגרפית של הצמח ודרישותיו האקולוגיות.

לאחר הערכה של הטקסט התנכ"י, בחנו את העדויות החיצוניות מאשור ומבבל העתיקות כחלק מ'ארצות התנ"ך', ואת משפחת השפות השמיות, כולל דיאלקטיים אכדיים, אשוריים ובבליים. נציין שהרוב הגדול של חוקרי התנ"ך לא נעזרו כלל במחקר האשורולוגי. בהתאם לכך סקרנו את הספרות האשורולוגית באשר למונחים האכדיים שיש להם אותו פירוש כמו בעברית 'חריוני יונים'. הלוחות בכתב היתדות שניתחנו מראים את ההתאמה שבין השם האכדי שמשמעו 'חריוני יונים' לבין זיהוי הצמח, התאמה זו מספקת את הבסיס העיקרי לטיעונינו.

ינבוט השדה הוא צמח רב-שנתי בעל שורשים עמוקים באדמה המגדל תפרחות מאורכות הדומות מאוד לאלה של השיטה המלבינה. הוא שולט בשדות חקלאיים שם הוא מופיע כצמח עשבוני רב-שנתי אך במלחות המדבר הוא מתנהג כבן-שיח מעוצה בעל עלווה ירוקה במשך כל השנה. צלמו גלית משה ואורי אשכר[התמונה השמאלית] ©

תוצאות

להלן הנתונים אודות מיני הצמחים שהוצעו בספרות כ'חריוני יונים'.

חמצה תרבותית (חומוס) – הצעה זו הועלתה כבר במאה השבע עשרה על ידי בוצ'רט (Bochart 1692 2:573) בהסתמכו על כך שאחד משמות החמצה בערבית הוא 'צואת יונים או דרורים'. הצעה זו הופרכה על ידי צלסיוס (Celsius 1747 2:32) שהראה שזו טעות גמורה וכי אין קשר אטימולוגי בין החמצה לבין 'חריוני יונים'. על סמך דעתו של צלסיוס זיהוי זה הוזנח כמעט כליל בספרות העוסקת בבוטניקה תנכ"ית (פרט למקרים נדירים כמו Farrar 1894:77). לפיכך היה מפתיע ביותר לראות את הצעתו של מוסלמן (Musselman 2012:52; 2022:104) שטען ש:"הבחירה שנראית לי (עבור זיהוי חריוני יונים) המצומצמת וההגיונית ביותר היא החמצה התרבותית (זן מסוים) ...כאשר היא יבשה הם (הזרעים) דומים לחריוני יונים". ואם לא די בזה, בביקורת אודות ספרו של מוסלמן מעיר המבקר, בהתלהבות רבה: " הערך על 'חריוני יונים' בספר משנת 2012. הוא דוגמה נוספת לדיון מופלא השופך אור חדש על טקסט זה...אבל (המחבר) מציע... את ההסבר הלוגי הסביר ביותר לחידה זו" .(Klingbeil 2014:251) חוקר מודרני אחר מסכם, ללא כל סימוכין: " 'חריוני יונים' נראה כשם עממי עבור סוג מסוים של מזון כמו חמצה קלויה". (Smith 2018:324)

נץ-חלב מפושק

לינאוס Linnaeus 1792:287)) הציע שמין זה מתאים להיות 'חריוני יונים' על סמך הנימוקים הבאים:

א. מין זה גדל בשפע בפלשתינה.

ב. הפרחים דומים בצבעיו לצבע של צואת יונים וציפורים אחרות – אפור ולבן מכאן שמו (המדעי) *Ornithogalum* שפירושו חלב יונים (ὄρνιθος אורניתוס= ציפור, γάλα גלה=חלב). כפי שכבר פירש ר' עובדיה מברטנורא (משנה, עוקצין ג'): "ונץ החלב – פרחים לבנים כחלב".

ג. בפלשתינה העניים עדיין אוכלים את השורשים (הכוונה לבצלים).

עמנואל לעף, גדול חוקרי צמחי היהודים, מציע לא לקרא 'חריונים' אלא 'חרצונים'. ואז משווים את המילה העברית למילה הסורית 'חרצנא' שזה אחד משמות נץ-החלב בארמית סורית. לעף מסכים עם לינאוס ש'חריוני יונים' הם למעשה, נץ החלב (Löw 1928,1:601).

שרל'ה אורן וחן שרמן מזכירות כי הרימב"ץ (ר' יצחק בן מלכי צדק מסימפונט), כותב בפירושו לשביעית ירושלמי (ז', א'): "מהו חלבצים, ביצי נץ חלב, פי' שרשי נץ החלב דומים לביצים". ומכאן הערתן לגבי זיהוי החריונים: "יתכן והכוונה היא לשימוש בבצלים של צמחי בר שצורתם מזכירה, כאמור, ביצי ציפורים."

נץ-החלב המפושק ידוע כצמח מאכל בכמה ארצות כמו: ירדן (Al-Qura'n 2005); טורקיה (Azbuka et al., 2006) וכורדיסטן (Hosseini et al 2022)). הבצלים ידועים ברעילותם לאדם (Elias and Dykeman 2009) ולבעלי חיים (Villar et al 2001; Mateos and Álvarez 2010) וכבעלי תכולת גליקוזידים העשויים להשפיע על הלב (Diaz 2016:140). לכן יש לבשל את הבצלים או לצלותם כדי להכשירם למאכל (Texidor 1871) ויש לנקוט במשנה זהירות בעת אכילתם (Üstün et al 2018: 87) לא מצאנו בספרות שום עדות שצמח זה שימש כצמח מאכל בארץ. מאחר ויש לבשל או לצלות את הבצלים לפני אכילתם, סביר להניח שבזמן מצור קשה היו לאנשים מספיק חומרי הסקה כדי להכין את הבצלים הללו למאכל. אפרים הראובני ((1947:129 העיר ששום חלק בצמח זה אינו דומה לצואת יונים וכי הבצלצולים רבים וקטנים. בצל האם קטן (בקוטר של 2-3 ס"מ) ולכן קשה לאסוף כמות הגיונית שתספיק למאכל. כיום צמח זה נדיר ומצוי בשדות מעובדים בשומרון (פינברון-דותן ודנין 1991:783).

למרות השגות אלו, מחברים רבים העוסקים בבוטניקה תנכ"ית סבורים שנץ-החלב הוא האפשרות הסבירה ביותר עבור זיהוי 'חריוני יונים' והם חוזרים על הנימוקים של לינאוס ללא ביקורת (Callcott1842:129-131; Tyas 1851:86-87; Kitto 1862 I:697-698; Post

1883:801; Moldenke and Moldenke 1952:162-163; Harrison 1966:32; Jensen 2012:48-49). כאשר בדקנו 36 תרגומים של התנ"ך לאנגלית רק שלושה מהם תרגמו 'חריוני יונים' כ'שום בר' (כאשר הכוונה היא לנץ -חלב). https://www.biblestudytools.com/2-kings/25-25-compare.html

איור מס' 1: נץ החלב המפושק. שימו לב לבצלצולים הקטנים ליד צמח האם (Kops and Van Hall 1828).

פקעון נאה

אפרים הראובני (1947:129) הציע את הפקעון הנאה (*Bunium elegans*) בתור 'חריוני יונים' (הידוע כיום בשם המדעי הנרדף *Bunium pauciflora*). נימוקיו להצעה זו הם שהפקעת היא כמו תפוח אדמה קטן בגודלה וצורתה והיא מזכירה צואת יונים ולכן השם 'חריוני יונים' מתאים לצמח. הוא מציין שלעתים הפקעות נאכלות על ידי בעלי השדה וילדים. כן הוא מציין שבשנות רעב מחפשים אחר הפקעות ואילו מוכרים אותן ככתוב בספר מלכים. מין זה אינו מופיע בשומרון. נגה הראובני (ללא תאריך: 26) חוזר על הרעיון שהצמח 'חריוני יונים' אכיל, באותם הנימוקים, ונראה שהתכוון להצעה של אביו. הוא אינו נוקב בשם מדעי והתמונה המצורפת (גם בפרסום הקודם) היא של אסתום מצוי *Astomaea seselifolia* (((DC.) Rauschert =*Astoma seselifolium* DC

אסתום מצוי (איור מס' 2) הוא צמח שאינו מופיע באוכלוסיות גדולות, אמנם הוא נמצא בשדות בשומרון (פינברון-דותן ודנין 1991:474), אך הפקעות קטנות (עד 3-4 ס"מ) ונראה שצריך מאמץ רב כדי לאסוף מספיק פקעות כדי שצמח זה יספק כמות מזון בסיסית. הפקעות נאכלות בירדן (Tukan et al 1998:230) וכן על ידי בדווים במזרח התיכון (Abu-

Rabia 2014:30). הפקעת נאכלת טרייה, צלויה או מבושלת.

איור מס' 2: אסתום מצוי. צילום: ליאור אלמגור ©

חרוב מצוי

חוקר אחד שערך ניתוח פילולוגי מפורט של ישעיהו פרק ל"ו:י"ב (וַיֹּאמֶר רַבְשָׁקֵה, הַאֶל אֲדֹנֶיךָ וְאֵלֶיךָ שְׁלָחַנִי אֲדֹנִי, לְדַבֵּר, אֶת-הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה: הֲלא עַל-הָאֲנָשִׁים, הַיֹּשְׁבִים עַל-הַחוֹמָה, לֶאֱכֹל אֶת-חראיהם (צוֹאָתָם) וְלִשְׁתּוֹת אֶת-שיניהם (מֵימֵי רַגְלֵיהֶם), עִמָּכֶם" הסיק ש'חריוני יונים' הם תרמילי חרוב (Cheyne 1899:33). הצעתו התבססה על שינויים מפליגים בפסוק המקורי שנדחו על ידי מלומד שעסק בניתוח המקרים של 'כתיב' מול 'קרי' (Gordis 1937:167). קמפבל-תומפסון, אשורולוג רב-מוניטין שחיבר ספר על ה'בוטניקה האשורית', הציע על סמך מקורות בכתב יתדות ש'חריוני יונים' עשויים להיות זרעים של 'ašāgu כאשר הוא טעה ופירש את המילה *ašāgu* כחרוב (Campbell-Thompson 1949:186).

קוגן ותדמור שכתבו פירוש לספרי מלכים טוענים ש:" 'חריוני יונים' יכולים להיות מזוהים כתרמילים בלתי אכילים של חרוב או צמח אחר" Cogan and Tadmor 1988:79)).
ובהערה באותו העמוד (הערה מס' 29) הם מוסיפים: "בעקבות העדות מאכדית אודות הצמח *halla/ze summati* –'צואת יונים', הוא מזוהה כ- *ḫarūbu = zer asagi*, זרע של חרוב מדומה (= ינבוט)." נראה, אפוא, שהם לא הבחינו בין החרוב לבין הינבוט. בחיבור מאוחר יותר קוגן ציין רק זרע של חרוב ובמילותיו: "חריונים במשמעות 'צואת יונים', מתברר כזרע חרוב" Kogan (1990:23). בעקבות קוגן ותדמור מצהירים גרינפילד ועמיתיו: "המלים 'חריוני יונים' מוכרות כמונח שהשתמשו בו לחרוב" Greenfield et al

.(1991:121

איור מס' 3: תרמילי חרוב מצוי. (Mattioli 1563)

באשר למעמדו של החרוב במסופוטמיה יצוין שהמדובר בעץ ים תיכוני המגודל נדיר בעירק (Guest and Townsend 1966: 24-25) ואינו גדל שם כצמח בר (Browicz 1983: 21-22), מה שמקשה על קבלת זיהויו של קמפבל-תומפסון.

צבעוני מונטנה

ברוך צ'יזיק (1952:786) הלך בעקבות שני חוקרים אחרים Hooper and Field (1937:183) והציע שבצלי מין הצבעוני הזה הנמכר למאכל בשוקי מוסול בעירק והידוע בשם 'פריונה' אלו הם 'חריוני היונים'. מין צבעוני זה (*Tulipa montana* Lindl.) אינו מופיע בארץ ותחום תפוצתו הוא עירק, פרס וקווקז (POWO). עד כמה שידוע לנו אף מין של צבעוני לא משמש למאכל בארץ.

איור מס' 4 : צבעוני מונטנה (Edwards 1827)

ינבוט השדה

הראשון שציין את הקשר האפשרי בין 'חריוני יונים' וינבוט השדה היה אופנהיים (Oppenheim 1946:175-176), הוא דן במונח האכדי *ḫalla summati* שמשמעו 'צואת יונים' והמתייחס לצמח והוא מציע שהביטוי העברי 'חריונים' יכול להיות גם שם של צמח. לפי רשימות שמות צמחים באכדית המונח *ḫalla summati* מתאים לצמח בשם *šammu ēdu*, אשר זוהה ע"י קמפבל-תומפסון (Campbell-Thompson 1949: 264-65) ככלך החלתית (*Ferula asa-foetida* L.). זיהוי זה לא ניתן לאישור או להפרכה.

משה הלד (Held 1965:395-8) דן בפרוטרוט את הקשר בין 'חריונים' לבין מונח אכדי נוסף *zê summati* שפירושו 'צואת יונים', זאת בעקבות הזיהוי המוקדם יותר (Landsberger1937-1939: 139-140) של מונח זה עם הינבוט. הלד תיקן זיהוי מוקדם יותר של *zê summati* עם זרעי החרוב שנעשה על ידי קמפבל-תומפסון-Campbell Thompson 1938:25, 1949:186)). נראה שאחת הבעיות הבסיסיות בספרות האשורולוגית היא שהמלומדים לא הבחינו, או שלא היו מודעים, להבדל בשמות בין חרוב לינבוט. ישראל אפעל (Eph'al 2009:60. Note 67 שם לב שלפי הלד Held 1965:395-8)) חריונים זהים לחרובים (באכדית *ḫarūbu*), כמו שהוצע בעבר על ידי צ'יין (Cheyne 1899:33) או עם ינבוט השדה הנקרא באכדית *ašāgu*.

איור מס' 5 : תרמילי ינבוט השדה. צילום: נעם עביצל ©

ינבוט השדה זכה לכמה שמות באכדית. הצמח עצמו נקרא *kabut summati*, כלומר, 'גללי יונים' בעוד תרמיליו נקראים *ašāgu*. המונח *ḫarūbu* הוא לא המילה האכדית היחידה המתייחסת לתרמיל. תושביה של מסופוטמיה העתיקה השתמשו בשני שמות נוספים: *summati zê* 'צואת יונים' ו- *kabut summati* 'גללי יונים'

((Böck et al 2023:100-102.

כמה שמות צמחים תנכ"יים חולקים את אותו השורש השמי עם מונחים אכדיים כמו "קנה הטוב" עם השם האכדי *qānu tābu* שפירושו 'הקנה המתוק' (Campbell-Thompson 1949:20; Böck et al 2023:163; Amar 2012:181). השום מכונה באכדית : *šūmu* והכמון *Kamūnu*. לכן נראה לנו שסביר ששם צמח עברי נגזר במישרין מהשם האכדי ואפשר לזהות את 'צואת היונים' האכדי עם המקבילה בעברית 'חריונים'.

ינבוט השדה גדל בשדות ועמקים בשומרון לעתים בצפיפות רבה (דפני 1975:18). הצמח בעל תרמילים גדולים (עד 6 ס"מ), עסיסיים ואכילים הנוצרים בכמות גדולה. התרמילים נאכלים בעירק בתנאי מחסור ומכאן שמו *tamir al-fakira* שמשמעו 'תמר האישה הענייה' שנרשם בצפון סוריה (Guest and Townsend 1966:41). תרמילי הינבוט נאכלים כיום בטורקיה (Eksik et al (2023:68; Yalçin et al 2022: 65; Los and Tel 2013:35) וגם בארץ (ברקוביץ 2016).

עדות מחזקת נוספת לזיהוי ינבוט השדה עם הצמח ממסופוטמיה היא ההשתמרות של שימושיו הרפואיים במרוצת הדורות ואף בימינו. מרכיב צמחי בשם *Ze summati* ('צואת יונים') המזוהה עם הינבוט, שימש בבבל ((Rumor 2016:80 להכנת תחבושות או משרים לטיפול במחלות עור שונות. בק ועמיתיה (Böck et al 2023:103) הוסיפו שימושים

רפואיים נוספים ממסופוטמיה כמו: שימוש פנימי לזיהומים בדרכי השתן, טחורים בזמן הריון וכאבי שיניים. שימושים אלו מצויים גם כיום ברחבי המזרח התיכון: לטיפול בפצעים ובעיות עור (רצועת עזה: Akrawi et al 2021:2560, ; בעירק: Abou Auda 2011:3683 ; Mahmud et al 2023:3832 ובאירן Solati et al 2021:7; Noroozi et al. 2019:2; להורדת חום (אירן: Khajoei Dolatkhahi, et al. 2014:406; Miri et al. 2020:28); לטיפול בטחורים (ישראל: Palevich et Nasab and Esmailpour et al. 2018:2154 ; al. 1986:293; ירדן: Qasem 2015:563 ואירן:(Miri et al. 2020:28; לכאבי שיניים (ישראל: Palevich et al. 1986:340 ואירן: Miri et al. 2020:28), לטיפול בדרכי השתן (ישראל:; Abu-Rabia 2005:297 טורקמניסטן: Saadati et al. 2023) וכן כתרופה משתנת (אירן: Miri et al. 2020:28) . רצף שמושים אלו מחזק את הטיעון שאמנם המדובר באותו הצמח הוא ינבוט השדה.

סיכום

מאז ימי הביניים נתקלו מתרגמים ומפרשים של התנ"ך בקושי בהבנת הביטוי 'חריוני יונים' בהקשר של דבר מה הראוי לאכילה ככתוב: "וַיְהִי רָעָב גָּדוֹל בְּשֹׁמְרוֹן, וְהִנֵּה צָרִים עָלֶיהָ: עַד הֱיוֹת רֹאשׁ-חֲמוֹר בִּשְׁמֹנִים כֶּסֶף, וְרֹבַע הַקַּב חרי (דִּב-) יוֹנִים בַּחֲמִשָּׁה-כָסֶף" מלכים ב, ו, כ"ה).

בספרות הוצעו מיני הצמחים הבאים כ'חריוני יונים': חמצה תרבותית [חומוס] (*Cicer arienatum*); נץ חלב מפושק (*Ornithogalum umbellatum*); פקעון נאה (*Bunium paucifolium= Bunium elegans*), כאשר הכוונה היא לאסתום מצוי (*Astomaea seselifolia*); חרוב מצוי (*Ceratonia siliqua*); צבעוני מונטנה (*Tulipa montana*, שאינו מצוי בארץ) וינבוט השדה (*Prosopis farcta*).

נציין שמיכאל זהרי Zohary 1982)) ויהודה פליקס (1957) בספריהם על צמחי התנ"ך לא מציינים 'חריוני יונים'. זהר עמר (עמר, 2012:246-247) בספרו 'צמחי המקרא' כולל 'חריונים' בקטגוריה של 'שמות שהם ספק כינוי לצמחים'. אין זה מפתיע, אפוא, שמוסלמן (Musselman 2012:50) מסכם ש:"אין עוד עשב תנכ"י שזכה לכל כך הרבה פירושים פראיים".

לאור ניתוח הנתונים אנחנו מציעים שהצמח הסביר ביותר כ'חריוני יונים' המקראי הוא ינבוט השדה. הצעתנו מבוססת על השמות האכדיים "*kabut summati*", שפירושו 'צואת יונים'

ו''*zê summati* שמשמעו 'חריוני יונים', בצירוף השוואה לשונית מאכדית, נתוני תפוצה, תכונות אקולוגיות ומורפולוגיות, אכילות והשימושיים הרפואיים של ינבוט השדה לאורך הדורות. לדעתנו, כל ההצעות האחרות, נסמכות על נתונים פילולוגיים לא מבוססים ו/או שצמחים אלו אינם מצויים כלל בארץ או בשומרון. ההצעות האחרות (חימצה תרבותית, נץ חלב מפושק, פקעון נאה (בכוונת אסתום מצוי), חרוב מצוי וצבעוני מונטנה (שאינו מצוי בארץ) נראות כבלתי מבוססות על סמך הנתונים הלשוניים, תפוצת הצמחים האלה בארץ, גודלם של חלקי הצמח והתאמתם למאכל במיוחד בתנאי מצור.

תודות

לליאור אלמגור על צילום אסתום, לנעם עביצל על תמונת הינבוט ולד'ר שרל'ה אורן על הערותיה והארותיה על כתב היד.

ספרות

אורן ש ושרמן חן (ללא תאריך). והחלביצין והבוכריה- עשבים לא נודעו. נאות קדומים, צמח החודש.

https://www.n-k.org.il/category-plant-of-the-month/ornithogalum-narbonense/

בן-מתתיהו י (פלביוס יוספוס) 1985 קדמוניות היהודים. תרגם א. שליט. ביאליק. ירושלים.

ברקוביץ א 2016 שימושי ינבוט השדה למאכל ולמרפא, כתב-עת כלנית, מספר 3.

https://www.kalanit.org.il/prosopis-farcta/

דפני א 1975 ביולוגיה משווה של ינבוט השדה (*Prosopis farcta*) מבתי גידול שונים בישראל. חיבור לשם קבלת התואר ד'ר לפילוסופיה. המחלקה לבוטניקה, האוניברסיטה העברית.

הראובני א 1947 מעולם הצומח של במקרא. א. חריונים ודביוניים. הקונגרס העולמי למדעי היהדות. ירושלים. 1:128-132

הראובני נ (ללא תאריך) חינוך שדה. 2. חיל חינוך. צה"ל.

עמר ז 2012 צמחי המקרא. ראובן מס. ירושלים.

פינברון-דותן נ ודנין א1991 המגדיר לצמחי בר בארץ ישראל. כנה וכרטא. ירושלים.

פליקס י 1957 עולם הצומח המקראי. מסדה, רמת גן.

צ'יזיק ב 1952 אוצר הצמחים. הוצאת המחבר, הרצליה.

קדרי מ מ 2006 מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד ת"ו. אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

-——————————

Abou Auda, M 2011 An ethnobotanical use of plants in the Middle Area, Gaza Strip,Palestine. Advances in Environmental Biology 5:3681-3688

Abu-Rabia A 2005 Palestinian plant medicines for treating renal disorders: An inventory and brief history. *Alternative and Complementary Therapies* 11:295-300

Abu-Rabia A 2014. Ethnobotany among Bedouin tribes in the Middle East. In *Medicinal and Aromatic Plants of the Middle-East*, edited by Z. Yaniv and N. Dudai, pp. 27-36. Springer, Dordrech

Akrawi SH Attimarad M Al-Dhubaib B Saoor K and HE Khalil. 2021 Isolation and identification of the chemical ingredients of *Prosopis farcta* leaf extract using 13 C and ^{1}H-NMR spectroscopy. *Tropical Journal of Pharmaceutical Research* 20(12). ttp://dx.doi.org/10.4314/tjpr.v20i12.15

Al-Qura'n S 2005 Ethnobotanical survey of folk toxic plants in southern

part of Jordan. *Toxicon* 46:119-129

Bochart S 1692 *Hierozoicon, sive bipartitum opus de animalibus S. Scripturae. Pars secunda. Lugduni Batavorum: Cornelis Boutesteyn and Jordaan Luchtmans; Trajecti ad Rhenum*. Guilelmum vander Water, Leiden

Böck B S Ghazanfar and M Nesbitt 2023 *An Ancient Mesopotamian Herbal*. Kew Publishing. Royal Botanic Garden, Kew

Boswell JT Lankester M and Sowerby J 1873 *English Botany, or, Coloured Figures of British Plants*. Vol. 9, 3rd ed. George Bell and Sons., London

Browicz K 1983. *Chorology of Trees and Shrubs in South-West Asia and Adjacent Regions*. Polish Scientific Publishers, Warszawa-Poznan

Callcott LM 1842 *A Scripture Herbal*. Longman, Brown, Green, and Longmans, London

Campbell- Thompson R 1938 The Assyrian Kisal as the origin of the carat-weight. *Iraq* 5: 23-30

Campbell-Thompson R 1949 *A Dictionary of Assyrian Botany*. British Academy, London

Cheyne TK 1899 Something better than husks. *The Expositor* 55:32-35

Cels ius, O 1747 *Hierobotanicon: Sive De Plantis Sacrae Scripturae*, Disserationes Breves (Vol. 2). sumtu Auctoris, Upsala

Cogan M and H Tadmor 1988. *II Kings. A New Translation with Introduction and Commentary*. Anchor Bible, 11. Garden City, NY. Doubleday

Diaz JH 2016 Poisoning by herbs and plants: Rapid toxidromic classification and diagnosis. *Wilderness and Environmental Medicine* 27:136-152

Dolatkhahi M Dolatkhahi A and JB Nejad 2014 Ethnobotanical study of medicinal plantsu in Arjan–Parishan protected area in Fars Province of Iran. *Avicenna Journal of Phytomedicine*, 4:402-412

4 'איור מס)**) .**Edwards ST 1827 *Botanical Register* **vol. 13** t. **1106**
http://www.plantillustrations.org/illustration.php?id_illustration=46414

Eph'al I 2009.*The City Besieged: Siege and its Manifestations in the Ancient Near East*. Culture and History of the Ancient Near East. Vol. 36. Brill, Leiden and Boston

Eksik C and AK Hasan AN 2023 A Survey on edible Pplants for human consumption in some mountainous district of Mardin, Turkey. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Ve Mühendislik Bilimleri Dergisi* 23:555-575

Elias TS and Dykeman PA 2009. *Edible Wild Plants: A North American Field Guide to Over 200 Natural Foods.* Sterling, New York

Farrar D D 1894. *The Expositor's Bible, The Second Book of Kings*. Hodder & Stoughton, London

Fitch JG 2022 *On Simples, Attributed to Diocorides*. Brill, Leiden, Boston

Gordis R 1937 *The Biblical Text in the Making: A Study of the Kethib-Qere*. The Dropsie College for Hebrew and Cognate Learning, Philadelphia

Greenfield JC Garrone D and Soggin JA 1991. Doves' Dung and the price of food: The Topoi of II Kings 6: 24-7: 2. In: *Storia e tradizioni di Israele. Scritti in onore di J. Alberto Soggin,* edited by D. Garrone and F. Israel, Paideia, Brescia, pp. 121-126

Guest E and Townsend CC 1966. *Flora of Iraq: Leguminales.* Vol. 3. Ministry of Agriculture of the Republic of Iraq, Bagdad

Harrison R K 1966 *Healing Herbs of the Bible*. Brill, Leiden

Held M 1965 Studies in comparative Semitic lexicography. In: *Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-fifth Birthday*, edited by. H. G. Guterbock and T. Jacobsen. The Oriental Institute of Assyriological Studies, Chicago. 16:395-406

Hooper D and Field H 1937. *Useful Plants and Drugs of Iran and Iraq*. Field .Museum of Natural History. Botanical Series, Chicago, 9:74–216

Hosseini SH Sadeghi Z Hosseini SV and Bussmann RW 2022. Ethnopharmacological study of medicinal plants in Sarvabad, Kurdistan province, Iran. *Journal of Ethnopharmacology*, 288, p.114985. https://doi.org/10.1016/j.jep.2022.114985

Jensen HA 2012 *Plant World of the Bible*. Author House, Bloomington

Khajoei Nasab F and Esmailpour M 2019. Ethno-medicinal survey on weed plants in agro-ecosystems: A case study in Jahrom, Iran. *Environment, Development and Sustainability*, 21:2145-2164

Kitto J 1862 *A Cyclopaedia of Biblical Literature*, Vol. 1, edited by W.L. Alexander, Adam and Charles. Black, Edinburgh

Klingbeil GA 2014 A Dictionary of Bible Plants. *Biblical Research* 24:250-251

Kogan M 1990 Through the commentator's looking glass and what he found there. In *Proceedings of the tenth World Congress of Jewish Studies. Div. A: The Bible and its world.* Jerusalem, August 16-24, 1989: 21-28

Kops J. and Van Hall HC 1828. flora Batava of afbeelding en Beschrijving van nederlandsche Gewassen. Vol. 5, Amsterdam; J.C. Sepp en Zoon. (איור מס' 1).

http://www.plantillustrations.org/illustration.php?id_illustration=136354

Landsberger B 1937-1939 (with G, Meier), Keilschrifttexte nach Kopien von T. G. Pinches. Aus dem Nachlass veröffentlicht und bearbeitet, *Arhciv für .Orientforschung* 12: 135-144

Linnaeus C 1792 *Praelectiones in ordines naturales plantarum*, edited by P.D. Giseke, Benj. Gottl. Hoffmanni, Hamburg

Löw I 1928 *Die Flora der Juden* Vol.1, Alexander Kohut Memorial Foundation, Wien and Leipzig

Los MM and Tel AZ 2013. The ethnobotany of some legume plants around .Birecik Şanlıurfa. *Adyutayam Dergisi*, 1:31-39

Mahmud SO ZA Amin SM Nuraddin, and Alshawsh MA 2023. Antioxidant and wound healing properties of *Prosopis Farcta* and *Adiantum capillus-veneris* plant extracts: An In Vitro study. *Journal of Pharmaceutical .Negative Results*, 14:3831-3839

Mateos, J and MA Álvarez. 2010. *Plantas tóxicas españolas. Clave rápida de asistencia al diagnóstico*. Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino & Real Academia de Ciencias Veterinarias, Madrid

Mattioli Pietro Andrea 1563 *New Kreüterbuch Mit den allerschönsten und artlichsten Figuren aller Gewechsz, dergleichen vormals in keiner sprach nie an tag kommen*. durch Georgen Malantrich von Aventin, auff sein und (איור מס' Vincenti Valgriss Buchdruckers zu Venedig uncosten. Prag. p .86 (3

https://archive.org/details/mobot31753000819281/page/88/mode/2up

Miri A, M Khatami O Ebrahimy and M Sarani. 2020 Cytotoxic and antifungal

studies of biosynthesized zinc oxide nanoparticles using extract of *Prosopis farcta* fruit. *Green Chemistry Letters and Reviews* 13:27-33

Moldenke HN and Moldenke AI 1952. *Plants of the Bible*. Ronald Press, New York

Musselman, L.J. 2012. *A dictionary of Bible plants*. Cambridge University Press, Cambridge

Musselman LJ 2022 *Solomon Described Plants: A Botanical Guide to Plant Life in the Bible*. Wipf and Stock Publishers. Eugene, Oregon

Noroozi R Sadeghi E Yousefi H Taheri M Sarabi P Dowati A., Ayatallahi SA Noroozi R and Ghafouri-Fard S 2019. Wound healing features of *Prosopis farcta*: In vitro evaluation of antibacterial, antioxidant, proliferative and angiogenic Properties. *Gene Reports* 17, p.100482. https://doi.org/10.1016/j.genrep.2019.100482

Oppenheim AL 1946 Assyriological Notes to the Old Testament. *Jewish Quarterly Review* 37:175-176

Ozbucak TB, Kutbay HG and OE Akcın 2006 The contribution of wild edible plants to human nutrition in the Black Sea Region of Turkey. *Ethnobotanical Leaflets* 10:98-103

Palevich D Yaniv Z Dafni A and J Friedman 1986 Medicinal plants of Israel: An ethnobotanical survey. *Herbs, Spices, and Medicinal plants: Recent Advances in Botany, Horticulture and Pharmacology* 1:281-345

Post GE, 1883 *Flora of Syria, Palestine and Sinai: From the Taurus to Ras Muhammad and From the Mediterranean Sea to the Syrian Desert.* 1st ed. Syrian Protestant College, Beirut

POWO-*Tulipa montana*

https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:543008-1

Pinker A 2009 On the meaning of šgl. *Jewish Studies, an Internet Journal* 8:167-182

Qasem JR 2015 Prospects of wild medicinal and industrial plants of saline habitats in the Jordan Valley. Pakistan Journal of Botany 47:551-570

Rumor M 2016 *Babylonian Pharmacology in Graeco-Roman Dreckapotheke With an Edition of Uruanna III 1-143 (138)*, Unpublished Doctoral .Dissertation, Freie Universität Berlin, Berlin

Saadati R Sattarian A Daneshvar A. and Amini E 2023. Ethnobotanical study (with emphasis on medicinal uses) on Eastern Golestan province (Turkmen tribes) plants. *Iranian Journal of Medicinal and Aromatic Plants* .(*Research* 39:16-37. (In Farsi

Smith JE 1814 *English Botany; or, Coloured Figures of British Plants, with Their Essential Characters, Synonyms, and Places of Growth: to which Will be Added, Occasional Remarks*, James Sowerby, London

Smith JE 2018 *1&2 Kings, A Commentary*. Lulu.com., Raleigh, NC

Solati K Karimi M Rafieian-Kopaei M Abbasi N Abbaszadeh S and M Bahmani. 2021. Phytotherapy for wound healing: The most important herbal plants in wound healing based on Iranian ethnobotanical .documents. *Mini Reviews in Medicinal Chemistry* 21:500-519

Texidor J 1871 *Flora farmacéutica de España y Portugal*. J.M. Ducazcal Imprenta, Madrid

Tukan SK, Takruri HR and DM Al-Eisawi 1998 The use of wild edible plants

in the Jordanian diet. *International Journal of Food Sciences and .Nutrition*, 49:225-235

Tyas R 1851 *Flowers from the Holy Land; Being an Account of the Chief Plants Named in Scripture,* Houlston and Stoneman, London

Üstün, NŞ A Pekşen S Bulam and Duran H 2018 Edible wild herbaceous plants consumed in Giresun Province. *Acta Biologica Turcica* 32:84-89

Villar L Sesé JA. and Fernández JV 2001. *Atlas de la Flora del Pirineo Aragonés*, Vol. II (Pyrolaceae-Orchidaceae). Consejo de Protección de la Naturaleza de Aragón & Instituto de Estudios Altoaragoneses, Huesca

Yalçin S Hasan AK and Çakilcioğlu AN 2022 Traditional uses of some food plants in Suruç (Şanlıurfa, Turkey). *Türk Doğa ve Fen Dergis*, 11:59-65

Zohary M 1982 *Plants of the Bible.* Cambridge University Press, Cambridge

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

לציטוט: דפני א ובק ב 2024 הצעה לזיהוי 'חריוני יונים' (מלכים ב, ו, כ"ה) כינבוט השדה. כתב-עת "כלנית", 9.

==========